

Концептуальний аналіз як метод дослідження проповідницької літератури Київської Русі

Т. В. Сивець

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Інститут філології) Київ, Україна
Corresponding author. E-mail: tatanasivec@gmail.com

Paper received 31.07.17; Accepted for publication 05.07.17.

Анотація. У статті досліджується поняття «концептуальний аналіз» та його актуальність серед інших традиційних і новаторських методів вивчення давньої української літератури. Специфіка явища розкривається шляхом розмежування методологічних складових: «аналіз» та «інтерпретація». Основна увага приділена вмотивуванню концептуального підходу в жанрі проповіді. Визначено спрямування концептуального та жанрового інваріанту в художніх творах Іларіона Київського, Кліма Смолятича, Кирила Турівського та Феодосія Печерського.

Ключові слова: концептуальний аналіз, Середньовіччя, інтерпретація, Київська Русь, концепт, проповідь.

Дослідження літературних зразків за медієвістичним спрямуванням завжди викликало проблему правомірності застосування того чи іншого методу. Як правило, за мету науковці ставили формування виправданої моносемантичної перцепції текстуально-ідейного тла визначеного періоду, проте однотайності поглядів це не зумовлювало. Художній доробок Києворуської держави не є винятком у пошуку новітніх підходів до вивчення пам'яток, які формують пласт класичної літератури в розвитку, за визначенням Д. Чижевського, основних «культурно-історичних епох». Так, означуючи еволюцію та функціонування образів у книжності Київської Русі, О. Сліпущко сформулировала синтетичну за своєю суттю методологію, котра поєднувала різні елементи методів. Тому наукова розвідка з однойменною назвою сьогодні сприймається як новаторська, ампліфікуючи провідні методи, якими послуговувався І. Франко – історичний і психологічний, М. Возняк – метод історизму, В. Перетц – філологічний, С. Сфремов – народницький принцип з ідейно-соціологічним підходом, неокласики – формально-стилістичний та ін. [7, с.12].

Мета запер'явленої розвідки у тому, щоб розмежувати традиційні та новітні методи дослідження киеворуської літератури і обумовити правомірність їх застосування станом на сьогодні. Якщо названі вище методи, синтезовані у монографії О. Сліпущко, визначаються як традиційні з особливим авторським поглядом, то серед новаторських літературознавчих спрямувань – герменевтичний, метод рецептивної естетики, імагологічний, компаративний та ін. Особливе місце посідає **концептуальний аналіз**, суміжними з яким визначають історико-літературний, семантичний, культурологічний та інтертекстуальний аспекти вивчення художнього тексту. Відтак, **актуальність** зумовлюється необхідністю чіткого усвідомлення того, чи можна застосовувати новаторські методи, зокрема концептуальний аналіз, дослідження літератури до періоду давньої книжності. І якщо так, **новим привнесенням** у філологічні студії слугує впровадження згаданого методу до текстуально-композиційних особливостей урочистої та простої проповіді. На підставі означеної проблематики, варто вирішити кілька **завдань**, а саме:

- вмотивувати семантично споріднені поняття «канон» і «патерн» у жанровій генезі проповіді;
- дослідити сутність концептуального аналізу, зве-

ртаючи увагу на інтегрованість новаторського методу та активне використання міждисциплінарного підходу до вивчення літератури;

- означити вектори застосування концептуального аналізу в художній дійсності, спираючись на тексти киеворуських книжників.

Виклад основного матеріалу. Враховуючи той факт, що людська свідомість – гетерогенна, варто звернути увагу на думку Л. Завгородньої та Ю. Тимошенка. Науковці стверджують, що «літературознавча діяльність реалізується двома лініями – поетикальною та тлумачною», а це відповідно апелює до риторичної та герменевтичної традиції [3, с.19]. Тому, якщо ми ставимо за мету дослідити книжність доби Русі-України, послуговуючись концептуальним аналізом, слід чітко розмежувати ключові характеристики понять «інтерпретація» та «аналіз» як методологічних складових. Тобто, беручи до уваги аналітичний принцип рефлексування на текст, варто пам'ятати, що у «кожному наступному розгортанні він повторює інваріантний згусток значення – авторське змістоє ядро», тоді як інтерпретація «ґрунтується на схематичності смислової структури тексту і здатна породжувати безмежну кількість нових смислів» [3, с. 20].

Визначаючи інваріант як абстрактну сутність, певний патерн, який породжується сукупністю варіантів, можемо говорити по різновекторне відчитування «постійно повторюваного значення»: 1) на жанровому рівні та 2) концептуальному. За словами Т. Бовсунівської, «будь-який жанр є сумою патернів, узгоджених за певним типом зв'язків та виструнчених певним чином» [2, с.23]. Один із них превалює, окреслюється як «домінантний», а решта відтворюється за синергетичним принципом. «Жанровий патерн» – конструкт, що апелює до когнітології, тому і жанрова інваріантність, і концептуальна взаємодоповнюють специфіку дослідження середньовічної літератури в новітньому ключі. Подібну думку знаходимо у розвідках Л. Бабенко, яка схильна вважати, що для концептуального аналізу художнього тексту необхідно враховувати декілька позицій, серед яких: 1) набір ключових слів тексту; 2) визначення базового концепту цього простору та 3) детальний опис концептуального простору, який позначається спектром виділених концептів [1, с.108]. Ключові слова в такому випадку слугують маркерами основної ідеї автора і на асоціативному рівні художнього мислення автора часто постають в

ідіостилистичній презентації.

Проповідь – церковно-ораторський жанр, який виник в середовищі руських книжників не безпідставно. У візантійській та грецькій традиції вже давно процвітало мистецтво гомілетики, а «гомілія» сприймалась як прототип руського варіанту проповіді. Проповідувати – означало вести бесіду з одним чи багатьма слухачами на релігійному зібранні, де акцентувалась увага на поясненні окремих уривків зі Святого Письма. Однак, «гомілія» не співвідносилась із дефініцією «проповідь», адже перша означала – тлумачення окремих уривків, тоді як «проповідь» включала індивідуальні характеристики проповідника та особливу манеру викладу думок у повноцінному довершеному зверненні до слухачів на передодні обраної теми. Таким чином, киеворуські книжники формують просту та урочисту проповіді, що, в суті своїй, були зразками гомілетичної прози. Крім того, посилюється інтерес до особи книжника-проповідника, його здібностей як автора і духовного лідера, що в подальшому екстраполюється на формування концепту – «авторська свідомість» у контексті доби Київської Русі.

Зауважимо, що саме поняття «концепт» зумовлене розвитком когнітивістики. Іманентно концепти містять конкретно-образні характеристики, а це означає що досліджувати їх з допомогою лише філологічного, історико-літературного чи психологічного методів неможливо, адже внутрішня форма їх значно ширша, ніж означені вище характеристики. Так, за словами М. Маркової, літературознавча інтерпретація художніх концептів має назву концептуального аналізу. Але оскільки сам термін «концепт» характеризується багатозначністю, чіткого визначення суті концептуального аналізу дати неможливо [5, с. 321]. Вчена виділяє чотири вектори дослідження концептів: по-перше, **«концепт як когнітивний конструкт»**, що пов'язано із механізмом представлення знань у людській свідомості. Так, структурою обопільної думки для проповідників Київської Русі буде релігійно-естетична база християнства, а от структура вираження у кожного з них – різна. Академічною проповіддю вважається **«Слово о Законі и Благодаті»** Іларіона Київського, де вибудовується не лише система переконань щодо істинності релігії, але і формується патріотичне ставлення до держави через змалювання образу Володимира. Кирило Турівський у **«Слові в неділю по Пасці»** намагається вплинути на слухача визначальними алегорично-символічними образами християнства, послуговуючись антитестичним викладом думок. Через образи зими та весни книжник формує яскраве уявлення новонаверненого християнина про те, що є справжнім духовним прозрінням, до чого варто прагнути. В **«Посланні, написано Климентомъ мирополитомъ руськимъ Фомѣ прозвутеру, истолковано Афонасиемъ мнихомъ»** піднімається питання способу тлумачення 16 християнських притч та особи проповідника, який ні в якому разі не мусить прагнути до влади. І тільки у Феодосія Печерського як представника простої повчальної проповіді система переконань будується на опозиціях правильно/неправильно без будь-якого образного навантаження з метою посилити вплив на слухача. По-друге, **«концепти як носії національної свідомості»** формують систему

національної картини світу. Своєрідним кодом дешифрування постає мова. У випадку з проповідями – церковнослов'янська. Виразенням національно характеру також можуть слугувати тема художнього твору та герої як виразники національної ідеї. Скажімо, Іларіону Київському, як нікому, майстерно вдається витворення національного ідеалу – Володимира, що згодом і сприяло процесу канонізації. Героїчний пафос простежується і у хвалебній формулі дескрипції міста Києва як «нового Єрусалиму». Феодосій Печерський взагалі формує тип «ідеального правителя», адаптуючи християнські цінності до культурного надбання Київської Русі. **«Концепти як індивідуальні психічні утворення»**, за спостереженням М. Маркової, дають підставу для розгляду проповідей з ідіостилистичного боку. Враховуючи авторський антропоцентризм та індивідуальне тяжіння до способу переконання в спільних істинах християнства, можемо говорити про поділ проповідей на урочисту та просту, а книжників – на представників орнаментального зразка жанру чи монументального. По-четверте, **«авторська концепція дійсності»** киеворуських книжників справді становила різне прочитання тогочасних подій. З одного боку, відчитувались ціленаправлені моменти переконання в істинності християнства, а з іншого – мета проповіді диктувалась культурно-історичними обставинами і особистісним внеском авторів як духовних лідерів. Так, Феодосій Печерський був ігуменом Києво-Печерського монастиря, тому проста повчальна проповідь для братії була закономірним явищем його діяльності. Іларіон Київський та Климент Смолятич займали митрополичі кафедри, тому теми за концептуальним навантаженням були значно ширші. Якщо проповідь Іларіона Київського виголошувалась у зв'язку із святом і перед елітою, то твір Кліма Смолятича початково був у формі приватного листування, яке лише згодом набуло суспільного характеру.

Спільне, що об'єднує проповіді киеворуських книжників, це базові концепти ЗНАННЯ та ВІРИ, які постають у їхніх текстах не випадково, але зважаючи на суспільно-політичну ситуацію. Звернімо увагу, уривок із **«Слова в неділю по Пасці»** Кирила Турівського містить слова: «...и дѣлатели с надежею тружающеся плододавеца Христа призывають. Бѣхом бо преже акы древа дубравная, не имуще плода, нынѣже присадися Христова вѣра в нашемъ невѣрїи, и уже держашеся корене Іосѣева...» [4]. Розшифровуючи інтенцію автора, вдамося до складової концептуального аналізу, а саме – формулювання концептуальної метафори шляхом компресії текстуального змісту: ДЕРЕВО – ЦЕ ПЛІД, ХРИСТОС – ЦЕ ВІРА, ХРИСТОС – ЦЕ НОВЕ ЖИТТЯ. Відповідно, ВІРА – ЦЕ ПЛІД охрещення руського народу та істинного життя, тому ЖИТТЯ – ЦЕ ВІРА. Крім того, книжник кілька разів актуалізує ключовим словом «Знання» як вищу міру розуміння поведінкових норм у духовному вимірі, дане самим Христом. Климент Смолятич ширше експлікує сутність концепту ЗНАННЯ у **«Посланні, написано Климентомъ мирополитомъ руськимъ Фомѣ прозвутеру, истолковано Афонасиемъ мнихомъ»**: «Расмотряти ны есть лѣпо, возлюблении, и разумѣти. Виждь бо, яко же се огнь от камня ис-

Ткаемъ и от дрѣва исходяй же, составляемъ есть и съгнѣшаемъ челоуѣчьскими вещественными руками; гда же силу из горѣния примет огонь, смотри, како ти челоуѣчьскими хытросьтми чистѣйшаа вещь влагаема въ нь, очищается!» [6, с.285]. Заклик до розуміння всього, що відбувається у світі видимих і духовних речей автор подає також у вигляді концептуальної метафори: ЗНАННЯ – ЦЕ ВОГОНЬ, що у глибшому сенсі приховує базовий інваріант схеми: ЗНАННЯ – ЦЕ СВІТЛО. Припускаємо, що Клима Смолятич вдається до тлумачення концепту ВІРИ та ЗНАННЯ, послугуючись притчовим методом у поясненнях сюжетів із Біблії, який мовою середньовічної теорії і практики тлумачення текстів корелює із екзегетичним методом, а на сучасному етапі визначається як концептуальний аналіз із його спорідненим відгалуженням текстового аналогового мапування. Феодосій Печерський у «Слові про віру латинську чи варязьку» презентує опозицію ВІРИ та ЗНАННЯ у своєрідний спосіб: «Я Феодосій, бідний слуга пресвятої Трійці, Отця і Сина і Святого Духа, народжений у чистій і православній вірі і вихований у гарній настанові правовірними батьком і матір'ю, які наставляли мене на правильний закон. До віри ж латинської не прилучатися, їх звичаїв не триматися, від їхнього путання втікати...» [9, с.363]. Цікаво, що автор вдається до бінарного протиставлення зазначених концептів через концептуальну схему СВОЄ – ЧУЖЕ. Адже виховання, отримане у родині, книжник співвідносить із джерелом правильного отримання знань та основ християнської віри, тоді як варязька віра визнається ним «путанням», тим, що веде до сліпої загибелі душі. Тому, з одного боку, бачимо узагальнену позицію проповідника, яка вкладається у побудову концептуальної схеми ВІРА – ЦЕ ІСТИННЕ ЗНАННЯ, однак, з іншого боку, лише своя, християнська, бо варязька апелює до периферійної схеми ВІРА – ЦЕ ОМАНА. Варто зазначити, що проповідь Іларіона Київського – надзвичайно місткий текст, який переповнений антитетичними образами на ґрунті концептуальних метафор. Концептуальний аналіз ВІРИ та ЗНАННЯ у «Слові о Законі и Благодати» заслуговує на окрему розвідку, проте наведемо уривок, який зосереджує читачьку увагу на особливому розумінні ВІРИ у концептуальній картині першого руського митрополита:

«Не видиль еси Христа, не ходиль еси по немь, како ученикъ его обрѣтесе? Ини, видѣвше его, не вѣроваша; ты же, не видѣвъ, вироваша» [8, с.55-56]. Іларіон звеличує князя Володимира і називає його послідовником Христа, дивуючись, як він не бачивши Сина Божого, обрав істинний шлях у християнській вірі. Отже, є підстави для декодування імплікативних смислів концепту ВІРА за допомогою концептуальної метафори ВІРА – ЦЕ ОЧІ (духовний зір). Загалом, асоціативний шар проповідницького жанру у Київській Русі доволі розмаїтий, завдяючи традиції алегорико-символічного змалювання дійсності. Проте очевидним є звернення до теоцентричного бачення світу, в якому антропоцентричне начало проявляє вагомое значення лише у морально-ціннісному вимірі християнина.

Висновки та перспективи дослідження. Концептуальний аналіз на сьогодні не має широкого впровадження в літературознавчому середовищі, але детально вивчався лінгвістами, лінгвокогнітивістами, концептологами та культурологами. Слід звернути увагу і на те, що концептуальний аналіз зумовлює проблему інваріантного дешифрування у варіантному розмаїтті жанру проповідей, так само, як і в будь-якому іншому жанрі. Саме поняття концепту – багатогранне і межує з багатьма дисциплінами, але культурологічний аспект дає змогу розглядати основні християнські концепти не лише в межах літератури Київської Русі. Крім того, сутність аналізу полягає не тільки у виокремленні типових для світогляду певної епохи концептів, але дослідженні їх особливостей на етнонаціональному рівні та у художній свідомості автора, такий спосіб дослідження літератури надзвичайно складний та наукоємний, адже охоплює споріднені галузі та апелює до фонових знань читача. Щоб здійснити якісний концептуальний аналіз, достатньо знати про структуру і типологію концептів, але й зважати на теорію концептуальної метафори, когнітивну жанрологію, теорію когнітивної поетики та ще ряд важливих когнітивних напрацювань. Оскільки когнітивна наука на сьогоднішній день дуже стрімко розвивається, є сенс у поглибленому вивченні її методів та їх застосування як у постмодерних текстах, так і зразках стародавніх періодів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабенко Л.Г. Филологический анализ текста. Основы теории, принципы и аспекты анализа: Учебник для вузов. – М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2004. – 464 с.
2. Бовсунівська Т. В. Когнітивна жанрологія та поетика: монографія/ Т. В.Бовсунівська. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. – 180 с.
3. Завгородня Л., Тимошенко Ю. Аналіз та інтерпретація як текстуальні стратегії смислотворення// Південний архів. Сер.: Філологічні науки, 2009. т. Вип. 45. – С. 40-44.
4. Кирило Турівський «Слово в неделю по Пасцѣ»// Калайдович К. Ф. «Памятники российской словесности XII века», Москва, 1821. – електрон. версія тексту: <http://litopys.org.ua/biletso/bilo03.htm> (дата звернення 20.07.2017)
5. Марьяна Маркова Концепт та концептуалізація в сучасно-
- му літературознавстві// Питання літературознавства Випуск 74., 2007. С. 317 – 324.
6. Послание Климента Смолятича // Памятники литературы Древней Руси. XII век. – М., 1980. – С.282-290.
7. Сліпушко О. М. Еволюція та функціонування літературних образів у книжності Києворуської держави (XI – перша половина XIII ст.): Монографія. – К.: Аконт, 2009. – 416с.
8. Слово о законе и благодати митрополита Илариона / Подг. текста А. М. Молдована // Библиотека литературы Древней Руси. – Т. 1. – СПб., 1997. – С. 26-61.
9. Феодосій Печерський. Слово про віру латинську чи варязьку / Християнство на теренах України I-XI ст. Україна на сторінках Святого Письма та витяги з першоджерел, що засвідчують процес поширення християнства на теренах України від апостола Андрія до князя Володимира. – К., 2000. – С.363-365.

REFERENCES

1. Babenko L.G. Philological analysis of the text. Fundamentals of the theory, principles and aspects of analysis: Textbook for high schools. – M.: Academic Project; Yekaterinburg: Business Book, 2004. – 464 pp.
2. Bovsunivska T. V. Cognitive genology and poetics: monograph / T. V. Bovsunivska. – K.: Publishing-printing center "Kyiv University", 2010. – 180 p.
3. Zavgorodnya L., Timoshenko Yu. Analysis and interpretation as textual strategies of semanticism // Southern Archive. Sergei: Philological Sciences, 2009. Vol. 45. – p. 40-44.
4. Kiril Turovsky "Word a week on the Easter" // Kalaidovich K. F. "Monuments of Russian Literature of the XII Century", Moscow, 1821. – Electron. Version of the text: <http://litopys.org.ua/biletso/bilo03.htm> (application date 20.07.2017)
5. Mariana Markova Concept and conceptualization in modern literary studies // Issues of Literary Studies Issue 74., 2007. p. 317 - 324.
6. The message of Clement Smoliatic // Monuments of the literature of Ancient Russia. XII century. – Moscow, 1980. – p.282-290.
7. Slipushko O. M. Evolution and functioning of literary images in the literacy of the Kyiv-Ukrainian state (XI - first half of the XIII century.): Monograph. – K.: Aconit, 2009. – 416 p.
8. The Word of Law and Grace of Metropolitan Hilarion / Prep. the text of A. M. Moldovan // Library of Ancient Literature. – T. 1. – SPb., 1997. – P. 26-61.
9. Theodosius Pechersky. The word about faith in Latin or Varangian// Christianity in the territory of Ukraine I-XI centuries. Ukraine on the pages of the Sacred Scripture and extracts from the original sources, evidencing the process of spreading Christianity in Ukraine from the Apostle Andrew to Prince Volodymyr. – K., 2000. – p.363-365.

Conceptual analysis as a method of researching of the homiletic literature in the Kyiv Russ

T. V. Syvets

Abstract. The article investigates a definition of "conceptual analysis" and its actuality among other traditional and modern methods in the researching of the Old Ukrainian literature. The specificity of the phenomenon is revealed by differentiating the methodological components: "analysis" and "interpretation". Main attention is devoted to motivation of the conceptual direction in the genre of homily. It is determined a direction of concepts and genre in the works of Ilarion Kyivsky, Klym Smolyatych, Kiril Turivsky and Pheodosiy Pechersky.

Keywords: *conceptual analysis, the Middle Ages, interpretation, the Kyiv Russ, concept, homily.*

Концептуальный анализ как метод исследования проповеднической литературы Киевской Руси

T. V. Syvets

Аннотация. В статье исследуется понятие «концептуальный анализ» и его актуальность среди других традиционных и новаторских методов изучения древней украинской литературы. Специфика явления раскрывается путем разграничения методологических составляющих: «анализ» и «интерпретация». Основное внимание уделено мотивированию концептуального подхода в жанре проповеди. Определено направления жанрового и концептуального инварианта в художественных текстах Илариона Киевского, Клим Смолятича, Кирилла Туровского и Феодосия Печерского.

Ключевые слова: *концептуальный анализ, Средневековье, интерпретация, Киевская Русь, концепт, проповедь.*